

ДЕФІНІЦІЯ РИЗИКУ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ

Оксана ДЕСЯТНЮК

Досліджено вітчизняні та світові концепції в контексті розкриття питань історії і логіки походження поняття ризику, висвітлення його суті і змісту та визначення методів його дослідження. На їх основі узагальнено особливості формування ризику податкової системи як економічної категорії та запропоновано його дефініцію, виходячи з етимологічних, онтологічних і гносеологічних загальнонаукових підходів.

The article deals with domestic and world conceptions in the context of historical and logical etymology of the definition risk, ascertaining its essence and content, determining methods of its research. The risk forming peculiarities of a tax system as an economic category are generalized, and using etymologic, ontological and gnosiological scientific approaches, the definition a tax system risk is offered.

Сьогодні є очевидним, що управління і прийняття рішень в сфері оподаткування проводяться в умовах невизначеності, конфліктності, дії дестабілізуючих чинників і зумовлених ними ризиків. Ризик є складовим елементом податкової діяльності, як будь-якої управлінської діяльності, що залежить від впливу значної кількості факторів та дій контрагентів, котрі важко передбачити у всій повноті і з необхідною точністю. Тому створення наукової концепції ризиків в сфері оподаткування є важливою теоретичною базою розбудови вітчизняної податкової системи.

Варто зазначити, що в останні роки проблемам ризику приділяється значна увага з боку вітчизняних вчених, політиків та фахівців у сфері економічної безпеки держави. Дослідженню питань теорії ризиків присвячені праці таких науковців як В. Вітлінський, М. Клапків, С. Клименко, С. Осадець, А. Скрипник, С. Наконечний, Д. Штефанич, О. Ястремський та ін., істотні наукові доробки яких спрямовані на розробку нової концептуальної основи державної

політики – концепції ризиків, яка має забезпечити сталий і безпечний розвиток держави.

В той же час, сфера аналізу ризиків податкової системи залишається малодослідженою. Проблема вибору раціональних механізмів управління податковою системою в умовах ризиків все ще залишається відкритою, а вітчизняна практика в даному питанні далека від досконалості. Разом з тим, невідомість тенденцій розвитку податкової системи, нестабільність механізму оподаткування і нестійкі умови функціонування суб'єктів господарювання в умовах ризиків потребують дослідження змісту ризиків податкової системи з метою їх своєчасного виявлення та оцінки, а також розробки методів їх мінімізації та можливого попередження.

Виходячи з вищевикладеного, метою даного дослідження є визначення дефініції ризику податкової системи, виходячи із загальнонаукових концепцій, сформованих вітчизняними та зарубіжними вченими у галузі ризикології. Для досягнення зазначеної мети ставиться

завдання дослідити логіку походження поняття ризику, його сутність і зміст та на їх основі сформулювати дефініцію ризику податкової системи.

Є очевидним, що дослідження сутності ризику податкової системи повинно опиратись на результати глибоких і всебічних теоретичних досліджень. На їх базі упродовж кількох десятиліть інтенсивно формується окрема наука про ризик, що отримала назву ризикологія і трактується як наука про закони й закономірності діяльності систем цілепокладання та цілездійснення стосовно виявлення можливих загроз, які можуть проявлятися у майбутній діяльності, або наука про те, що необхідно робити нині й у майбутньому, щоб досягти успіху за мінімальних зусиль [1; 2].

Предметом зацікавлення ризикологів є питання історії і логіки походження поняття ризику (етимологія), пояснення суті і змісту (онтологія) та методи його дослідження (гносеологія). Разом з тим, аналіз розроблених концептуальних положень ризикології дозволяє відмітити, що в наукових дослідженнях досі відсутній єдиний підхід до визначення самої категорії "ризик".

Етимологічно слово "ризик" в різних мовах пов'язується в першу чергу з появою небезпеки або непевності в різних сферах господарської діяльності та суспільно-економічного буття, на що вказує розвиток спеціальної термінології. Зокрема, у словниках різних народів слово "ризик" існує у подібних формах і визначеннях змісту. Наприклад, в англійській мові "risk", в албанській "rezik", у болгарській "риск", у чеській "risiko", у фінській "riski", у французькій "risqué", в італійській "rischio", в німецькій "risiko", в іспанській "riesgo" тощо [3, 14].

На думку дослідників, термін "ризик" походить від латинського терміну "ressecum", який в перекладі значить "скеля" або "небезпека" [4; 5]. Зв'язок між даними поняттями не випадковий, адже для мореплавців найбільшою небезпекою вважалося саме зіткнення з прибережною скелею.

Незважаючи на індивідуальний підхід науковців до походження терміну "ризик", в

загальному він тісно пов'язується з усвідомленням небезпеки, загрози, ненадійності, невизначеності, непевності, випадковості, збитку тощо. Упродовж тривалого часу поняття ризику не лише асоціювалося з багатозначними негативними проявами життєвих ситуацій, а й часто вживалося як їх синонім.

Зауважимо, що етимологія поняття "ризик" не зводиться лише до лінгвістичної характеристики його первісного походження, це також і пояснення історії його розвитку та формування як економічної категорії.

Вважається, що як історична категорія ризик виник ще у глибині віків на нижчому ступені цивілізації – тоді, коли у людини тільки-но появилось почуття страху перед смертю [6, 22]. Проведені дослідження дають підставу вважати ризик предметом підвищеної уваги і турботи жителів ще античного світу [7, 72].

Наукові дослідження поняття "ризик" розпочались понад двісті років тому. Велика заслуга в цьому німецького математика Йогана Ніколауса Тетенса (1736–1807 рр.), який запропонував вважати кількісною мірою ризику половину величини стандартного відхилення [8, 16]. Проте, така точка зору згодом була піддана сумніву так як визначення ризику через імовірність може бути лише математичною мірою величини ризику, але не самим ризиком.

Згодом активні спроби вивчення даної категорії почали здійснюватись у різних галузях. Однак логічно, що більшість вчених побачили сам "корінь ризику передусім у базових загальнонаукових дисциплінах: філософії та економічній теорії" [7, 72; 9, 24]. Цим самим, підтверджується факт виникнення ризику набагато раніше, ніж почали відлік свого активного розвитку інші науки, зокрема математика, страхування, банківська справа тощо.

Більшість науковців першоосновою виникнення ризику класично вважали непевність. Це пояснювалось тим, що джерелом як непевності, так і ризику виступає випадкова подія, яка може повторюватися стосовно окремого об'єкта з невідомістю щодо часу і місця її появи. Тобто, ці два поняття безпосередньо пов'язувались з горизонтом часу: чим тривалі-

ший період, тим більшими стають непевність і ризику.

Разом з тим, непевність – це такий стан, коли неможливо досягнути вказаної об'єктивної квантифікації майбутньої ситуації. При непевності появи явища його якісні ознаки відомі, а кількісні параметри невідомі. Тому спеціалісти почали досліджувати походження ризику на основі дещо давніших за непевність його генетичних попередників.

Так, основним джерелом і прототипом ризику окремі автори визначили стан небезпеки, пояснюючи його як “ступінь можливості настання небезпечної події” [10, 3]. Однак таке визначення не вказувало на інструменти та методи виміру вказаного ступеня. Тому було запропоновано визначення ризику на основі поняття “небезпеки появи у невідомому часі та у невизначеному об'ємі негативних наслідків, що можливо лише на математичній основі” [11, 11].

Прибічники такого підходу вказували, що початковим етапом процесу виникнення ризику є різного виду небезпеки, які можуть бути різного походження і при певних обставинах, реалізуючись, можуть призводити до збитків та трансформуватись у ризику [12, 33; 13, 19].

Серед дослідників даного напрямку виділились такі, які розглядали небезпечність випадкової ситуації не лише у ролі етимологічного попередника ризику, а й як кінцевий результат, який досягається поступово, протягом проходження кількох етапів: невизначеності, незнання і непевності [14, 130].

Однак, якщо незнання може виникати самостійно без зв'язку з невизначеністю, то невизначеність виникає з причини незнання – невідомості явищ і процесів, що відбуваються. Тому можна припустити, що “незнання” у різних сферах діяльності існує як функція “невизначеності”. Але як незнання так і невизначеність обумовлюють появу об'єктивної непевності, яка суб'єктивно сприймається суб'єктами діяль-

ності як стан відчуття небезпеки. В такому розумінні можна розглядати суб'єктивну небезпеку уже як ризик.

Отже, генетичні корені ризику початково виникають у невизначеності, яка є особливим суб'єктивним станом, що згодом викликає суб'єктивне сприйняття небезпеки – непевність. Причому, окремі вчені пояснюють виникнення ризику з “невизначеності”, навіть минаючи “непевність”, хоча характеризують невизначеність як множину значень різних параметрів: станів, випадків, альтернатив, подій тощо [15, 12]. Тим самим, як бачимо, все таки припускається існування інших проміжних ланок між невизначеністю та ризиком.

Таким чином, етимологічні дослідження ризику, що проводились впродовж багатьох років дають нам підстави пояснити його походження на основі таких його генетичних попередників (прототипів), як невизначеність, незнання і непевність, котрі створюють небезпеку і є її стадіями (рис. 1).

Такий підхід дозволяє розуміти етимологію ризику не лише як термінологічного поняття, а й як економічної історико-логічної категорії. Завдяки тому, що між зазначеними прототипами ризику існує тісний взаємозв'язок етимологічного характеру, створюється можливість взаємопереходу і трансформації понять нижчого рівня у більш конкретні, кількісно визначені поняття вищого рівня.

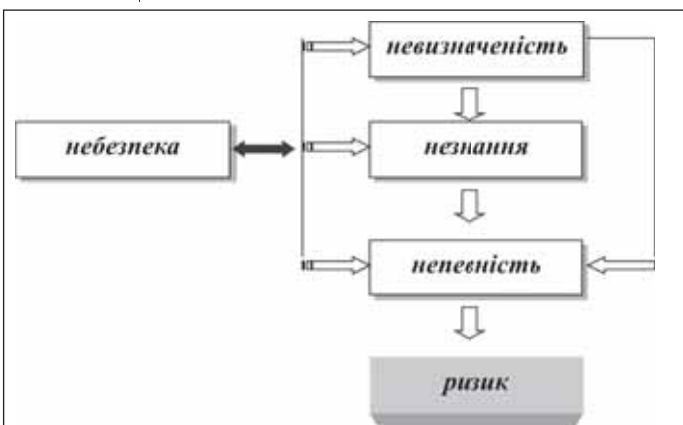

Рис. 1. Етимологічне походження терміну “ризик”

Виходячи з етимологічних основ формування категорії “ризик”, онтологія даного поняття за основу бере саме “непевність”. Першу спробу висвітлити з цього боку економічний аспект теорії ризику зробив американський вчений Алан Віллетт в 1901 р. [8, 24]. У своїй концепції він виходив з того, що хоча термін “ризик” і вживається в різних значеннях, та все ж існує загальна згода щодо того, що він якимсь чином пов’язується з поняттям непевності, яка проявляється в кожній ситуації, у якій абсолютно неможливо спрогнозувати процес діяльності та його наслідки. З позиції А. Віллетта, ризик є чимось об’єктивним, хоч і скорельованим із суб’єктивною непевністю, або інакше – об’єктивним корелятом суб’єктивної непевності [16, 3].

Однак, така орієнтація ризику на непевність не отримала однозначного теоретичного підтвердження тому, що природа самої непевності сприймається неоднозначно, щонайменше у шести значеннях: лінгвістична, об’єктивна, психологічна (суб’єктивна), технічна, соціальна та непевність, що виникла в процесі прийняття рішень.

Різний підхід до сприйняття непевності, як етимологічної основи ризику і визначення, як результат, самої категорії “ризик” призвів до формування двох теорій ризику: класичної, представниками якої є Дж. Міль та І. Сеньйор, і неокласичної, прибічниками якої виступають А. Маршалл, А. Пігу, Дж. Кейнс [17].

Прихильники класичної теорії ототожнюють поняття “ризик” з “непевністю” та розглядають його як імовірність отримання збитків і затрат від обраного рішення і стратегії діяльності, що виникає через різного роду непевність: об’єктивну, суб’єктивну, психологічну тощо. Тобто, ризик сприймається ними як функція лінійного характеру (прямої залежності): “чим вища непевність, тим вищий ризик і – навпаки” [18, 9].

Тривалі спроби пояснення ризику на основі лише непевності, незважаючи на різнобічність пошуків, не отримали свого логічного завершення, передусім, з причини неоднозначного визначення змісту поняття “непевності”.

Неокласична ж теорія ризику розділяє поняття “ризик” і “непевність”, не заперечуючи при цьому взаємозв’язок між ними, та визначає ризик як імовірність відхилення від намічених цілей.

Так, широкого розповсюдження набуло визначення ризику, основане на непевності майбутнього стану, що проявляється через ступінь відхилення від мети діяльності. Таке твердження інтерпретується також у різних варіантах, зокрема:

- ризик – можливість появи випадку з результатом відхилення від мети, що відбувається з певною об’єктивною закономірністю [19, 37];
- ризик – відхилення від визначених ефектів, що виникають в процесі ведення господарської діяльності [20, 35–44];
- ризик – можливість появи відхилення від мети, для досягнення якої приймається рішення [21, 9];
- ризик – це не втрата, якої можна зазнати під час реалізації господарського рішення, а можливість відхилення від мети, заради якої приймалось рішення [15, 11].

Зауважимо, що такий підхід пов’язує поняття ризику з відхиленнями від зазначеної мети, не вказуючи якого ці роду відхилення. Відомо, що наслідками випадкових подій можуть бути відхилення не тільки негативного, а й позитивного характеру.

Даний погляд висловлював ще Адам Сміт, характеризуючи ризик “як шанс виграти або шанс програти” [22, 105–107]. Такий підхід знайшов своїх прибічників, які підтверджують взаємозв’язок між ризиком і шансом. Так, вітчизняні фахівці визначають ризик, як “імовірність понесення фірмою втрат або одержання прибутку в процесі здійснення підприємницьких операцій у порівнянні з встановленими завданнями” [23, 7]. У російській фаховій літературі зустрічаються твердження, що “небезпека появи негативного результату на одне очікуване явище називається ризиком, а можливість позитивного відхилення при певних вихідних параметрах на одне очікуване явище має назву шанс” [24, 16].

Такі твердження привели до того, що ризик напряду почали пов'язувати з діяльністю та результатом її проведення. Зокрема, у науковій літературі зустрічаємо визначення ризику як "діяльності, пов'язаної з подоланням непевності в ситуації неминучого вибору, в процесі якої є можливість якісно і кількісно оцінити імовірність передбачуваного результату, невдачі і відхилення від цілі [25, 7], як "причини, рухомої сили, здатної породити небезпеку чи привести до втрати, збитку [26, 51], а також як "події чи групи споріднених випадкових подій, які наносять збиток об'єкту, котрий володіє даним ризиком [27, 11].

Пов'язуючи ризик з подією, окремі автори розглядають ризик як ситуацію: "ризик – ситуація, пов'язана з наявністю вибору з можливих альтернатив шляхом оцінки імовірності настання ризикованої ситуації, яка викликає як позитивні так і негативні наслідки" [28, 10].

На наш погляд, трактування ризику як виду діяльності чи результату є невірним, оскільки ризик може існувати і при її відсутності. Адже, діяльність – це специфічна людська форма активного відношення до оточуючого світу, зміст якої складає доцільність його змін і перетворень [29, 151]. Тому не всі прояви ризику в практичній діяльності можна визначити через форму активних дій людини по відношенню до оточуючого світу. Об'єктивно існують ризики, які не залежать від людської діяльності і їх можна лише пов'язати з її проявом.

З цієї ж причини не можна пов'язувати визначення ризику з подією, адже він може існувати незалежно від факту появи чи не появи події. Саму подію можна розглядати лише як умову виникнення ризику. Не коректно визначити ризик і як причину небезпеки тому, що не сам ризик виступає причиною небезпеки, а конкретні явища.

Щодо визначення ризику як ситуації то, на наш погляд, доречніше розглядати таке поняття як "ситуація ризику" або ж "ризикова ситуація", а не ототожнювати дані терміни. Оскільки під ситуацією розуміють "сукупність обставин, становище, стан справ" [30, 662], то відповідно її складовими є сукупність подій, які при-

зводять до відповідного наслідку в результаті діяльності людини та об'єктивні фактори, які впливають на ці події.

Загальновідомо, що функціонування і розвиток будь-яких економічних процесів пов'язано з невизначеністю, яка обумовлює появу ситуацій з невідомими наслідками. А отже, сутність поняття "ситуація ризику" можна трактувати як сукупність умов та обставин, які створюють відповідне середовище для певного виду діяльності, ступінь імовірності яких можливо визначити кількісно або якісно.

Однак не можна ототожнювати ситуацію невизначеності, при якій імовірність настання результатів рішень фактично не встановлюється з ситуацією ризику, яка є в певній мірі лише її різновидністю, адже в даному випадку настання подій є імовірним і може бути визначеним. Тобто в ситуації ризику завжди об'єктивно існує можливість оцінити імовірність подій, передбачити їх виникнення в результаті здійснення певної діяльності.

Таким чином, ситуація ризику обумовлюється появою ризику і пов'язана з наявністю вибору із можливих альтернатив з метою виходу з неї, однак вона не є самим ризиком.

Виходячи з вищесказаного, досить вдалим вважаємо визначення ризику як "можливої небезпеки втрат, що витікає із специфіки тих чи інших явищ природи і видів діяльності" [31, 439]. При цьому під втратами слід розуміти будь-які небажані для суб'єкта наслідки, включаючи втрачену вигоду, виникнення додаткових обмежень, відхилення від прогнозних і запланованих результатів, а також появу інших, більш проблемних ризиків.

Отже для прихильників неокласичної теорії ризику відмінність між ризиком і непевністю полягає в тому, що ризик супроводжується можливими характеристиками неконтрольованих змінних, а непевність – ні [32]. Так, згідно теорії американського економіста Френсіса Кнайта ризик є результатом будь-якої діяльності, яку можна виміряти за допомогою методів теорії ймовірності і закону великих чисел. У випадку неможливості подібних розрахунків результат діяльності є невизначеністю.

Такий підхід підтверджується в математичній теорії дослідження операцій, в якій розрізняють задачі прийняття рішень при наявності ризику і в умовах невизначеності. Тому визначення є оправданим для математики, де наявність чи відсутність точного значення імовірності приводить до необхідності вирішення відповідних задач. Однак в практичній діяльності наявність ризиків, як правило, не ставиться в залежність від можливого розрахунку імовірності їх виникнення. Часто зустрічаються ситуації, пов'язані з ризиком, при яких визначити імовірність появи того чи іншого наслідку неможливо [33, 78].

Таким чином, відмінність класичної та неокласичної теорій ризику полягає у різних підходах до трактувань його етимологічних та онтологічних основ, що зводяться більше до їх філософського бачення в різних науках і сферах застосування (табл. 1).

Як бачимо, трактування ризику різними вченими на основі непевності проводиться у надзвичайно широкому діапазоні: від об'єктивізації непевності до її суб'єктивного сприйняття. Проте по мірі відходу від об'єктивізації непевності і переходу її до суб'єктивного сприйняття з метою визначення змісту і оцінки ризику на її основі, теоретична цінність таких спроб і практична значимість отриманих результатів зменшується тому, що зменшуються можливості кількісної оцінки непевності і ризику. Тому у загальному визначенні змісту ризику важливим є не лише питання про те, чи ризик лежить в площині непевності чи є незалежною від неї категорією, а й питання кількісного виразу непевності (квантифікації).

Стан непевності можливий у будь-якій суспільно-економічній ситуації, якщо наперед

неможливо виявити причинно-наслідкового зв'язку між основними елементами процесу діяльності чи суспільного буття [5]. Непевність породжується непередбачуваністю кінцевого результату, який може або збігатися з очікуваним, або бути кращим чи гіршим за нього. В умовах непевності кінцевий результат можна передбачити лише наближено, узявши одне з потенційно можливих значень. Така непевність зумовлюється, як правило, суб'єктивним сприйняттям реальних явищ.

Поняття ризику, на противагу поняттю непевності, має практичне застосування, а тому його зміст потребує об'єктивного визначення. Отже, логічним є перехід від суб'єктивно сприйнятої непевності до об'єктивного поняття ризику, що на ній базується. Єдиний спосіб такого переходу – оцінка непевності кількісними методами, через надання їй реальних числових значень. Звідси випливає: ризиком буде визнано лише таку непевність, яку можна оцінити кількісно.

Тому завданням гносеології є визначення методології пізнання ризику, як єдиного за змістом економічного поняття і категорії. Як і онтологія поняття ризику, гносеологія визначає декілька напрямків дослідження.

Основоположником першого напрямку вважається Френсіс Кнайт, який пропонував здійснювати наукове пізнання ризику шляхом логічної селекції пов'язаних з ним окремих загальних понять. Як було відмічено вище, Ф. Кнайт стверджував, що ризик – це лише така непевність, яку вдається технічно виміряти і оцінити. Реалізувати даний процес він пропонував шляхом проведення розрахунку показ-

Таблиця 1

Етимологічні та онтологічні основи формування категорії “ризик” у наукових теоріях

Основи формування категорії “ризик”	Класична теорія ризику	Неокласична теорія ризику
Етимологічне джерело ризику	непевність	небезпека
Онтологічна сутність ризику	імовірність отримання збитків і затрат від обраного рішення та стратегії діяльності	імовірність відхилення від намічених цілей
Співвідношення понять “ризик” та “непевність”	ототожуються	розмежовуються

ника імовірності. Залежно від ступеня точності розрахованого значення імовірності настання випадкової події Кнайт виділив три її види:

- імовірність математична;
- імовірність статистична;
- імовірність експертної оцінки.

Математична імовірність обчислюється як відношення кількості ситуацій, за яких деяка випадкова подія настала, до кількості ситуацій, за яких вона може настати, за умови, що всі ситуації, які розглядаються однаково можливі та взаємнезалежні. Застосування цього типу розрахунку імовірності обмежене, оскільки ситуації, що описуються зазначеною математичною моделлю, рідко трапляються на практиці.

Статистична імовірність – це відносна частота появи випадкової події певного виду в сукупності всіх можливих випадкових подій. Обчислення такої ймовірності ґрунтується на законі великих чисел і завдяки практичній доступності та достатній об'єктивності обчислених значень імовірності застосовується найчастіше, передусім у економічній сфері.

Розрахунок імовірності методом експертної оцінки має здебільшого вимушений характер застосування. Тільки з причини відсутності або недостатності необхідної математично-статистичної інформації експертна оцінка проводиться як на основі об'єктивних даних, так і на суб'єктивних знаннях, тобто на загальній досвідченості в даній оцінювальній галузі, а також інтуїції особи, яка проводить оцінку імовірності.

Незважаючи на обмеженість можливостей експертно-оціночного методу, його застосування в економічній сфері зростає. Передусім особливою сферою застосування даного методу є фінансова, де важко скористатися статистичними даними й практично неможливо математичними.

Виходячи з теорії Ф. Кнайта можна стверджувати, що непевність є вимірювальна і невимірювальна. Тому власне про ризик можна говорити тоді, коли результат діяльності можна визначити з допомогою хоч би одного з трьох названих методів розрахунку імовірності. Якщо

ж цього зробити неможливо, то результат залишиться на рівні непевності.

Інший напрямок дослідження методів оцінки ризику був запропонований польським вченим Оскаром Ланге, який, спираючись на окремі елементи неокласичної теорії, розглянув можливість визначення ризику через величину прибутку. З метою отримання кількісних значень залежності прибутку від ризику О. Ланге впровадив новий кількісний показник – “коефіцієнт непевності”, який розраховується як змінна випадкова при відомому розкладі імовірності. На основі розрахованого коефіцієнта забезпечується вимірювання непевності та її приведення у ризик. Невимірна ж непевність залишиться на рівні “абсолютної непевності” [34].

Відмінним від попередніх напрямків і більш спрощеним є метод дослідження ризику, запропонований польським економістом Броніславом Мінцом, який вважає, що ризик можна визначити шляхом об'єктивної (суб'єктивної) оцінки втрат економічної корисності (прибутку) або завданих прямих збитків, яких можна знати при виконанні виробничих завдань.

Особливістю такого підходу є акцентування уваги на розмірі ризику на підставі двох параметрів – величини втрат та імовірності їх настання. Ці параметри в сукупності складають основу для оцінки ступеня ризику, який є синтетичним показником і розраховується як співвідношення суми прямих збитків і можливих втрат економічної корисності до заінвестованих коштів [35, 11]. Тобто ступінь ризику кількісно відповідає показнику фінансової збитковості.

Необхідність визнання і застосування ризику у сфері управління (прийняття рішень) обумовила розвиток нового напрямку гносеологічного дослідження ризику, започаткованого у 60-х роках минулого століття Кеннетом Ерроу. На відміну від об'єктивної частоти випадкових подій, на яку опирався Ф. Кнайт, К. Ерроу вводить поняття суб'єктивної імовірності появи таких подій. Він виходить з того, що на зміст прийнятих кожною особою суб'єктивних рішень має вплив передусім її особисте ба-

чення проблеми. Якщо ж проаналізувати сукупність індивідуальних бачень проблеми кожною людиною, то можна отримати певний об'єктивний результат колективного прийняття рішення. Опрацювавши ж існуючу сукупність різних індивідуальних бачень шляхом застосування статистичних методів, її можна перетворити у конкретні кількісні показники.

Отже, концепція К. Ерроу дає можливість кожному непевності передати цифрами, розрахувавши її на основі показників як об'єктивної, так і суб'єктивної імовірності. З його концепції випливає, що теоретично кожен ситуацію, котра характеризується існуванням елементів непевності, можна кваліфікувати як "ризикову ситуацію" тому, що немає такої непевності, яку не можна було б якимось чином виміряти [36, 21].

Таким чином, дослідження різних підходів до методів і оцінки ризику дозволяють виділити два гносеологічні напрямки у сфері сучасної ризикології, які єднає елемент непевності.

Перший напрямок наголошує на непевності майбутнього стану, виходячи з його причин, будується на основі вищерозглянутої концепції Ф. Кнайта і пов'язаний з теорією прийняття рішень. Такому напрямку властива певна методологічна обмеженість, яка може проявитися в умовах реальної економічної діяльності, адже, щоб ствердити помилковість прийнятого суб'єктом рішення потрібно знати правильне, яке тільки і може слугувати критерієм управлінської діяльності. Крім того, при прийнятті рішень не завжди можна передбачити появу саме тієї події, результат якої може підтвердити правильність чи неправильність прийнятого рішення [8, 52].

Основним акцентом другого напрямку дослідження ризику є його наслідки. Сам ризик сприймається як ступінь відхилення від мети, визначеної суб'єктом діяльності. Спираючись на концепцію відхилення від мети, вчені рекомендують вивчати ризики на основі вимог методики наукового дослідження, тобто, виходячи з аналізу передумов ведення певної діяльності. Цей напрямок пов'язаний із сучасною теорією управління. Дослідженню ризику на основі другого напрямку протирічить та

обставина, що в реальній життєвій ситуації, переслідується, як правило, досягнення не однієї конкретної мети, а їх сукупності, в тому числі альтернативних. Крім того, план можуть уточнювати і коректувати, а тому його будуть в односторонньому порядку наближати до встановленої мети.

Логічний синтез обох напрямків та дослідження в галузі етимології, онтології та гносеології, загалом, дозволяють нам дійти висновку, що ризик – це можливість настання втрат або збитків внаслідок появи непевної події, вибраного рішення чи стратегії діяльності.

В основі ризику лежить імовірна природа ризикової діяльності і непевність ситуації при її здійсненні. Крім того, слід враховувати, що ризик притаманний всім процесам і видам діяльності незалежно від того є вони активними чи пасивними (в юриспруденції для цього існує термін "діяння" – діяльність або бездіяльність [37, 42]). Таким чином, відкривається третя сторона ризику – його належність певному виду діяльності.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що ризик є невід'ємною складовою всіх аспектів соціально-економічного буття і властивий будь-якій сфері поширення фінансових відносин. Його поява спричиняється непевністю, відсутністю достатньо повної інформації про подію чи явище та неможливістю прогнозувати розвиток подій.

Можна приймати рішення та запроваджувати дії направлені на зменшення ризику, але позбутися його неможливо. Ситуації коли відсутній ризик в економіці майже не зустрічаються. Більшість ситуацій яким притаманний ризик, є дуже важко прогнозованими та контрольованими, тому усунути ризик повністю майже неможливо. Це є причиною того, що навіть ідеальні з першого погляду рішення приводять до збитків.

Водночас ризик слід розглядати як невід'ємний елемент процесу існування будь-якого суб'єкта управлінської діяльності. Відсутність ризику гальмує розвиток кожної системи оскільки знижує її динамічність, а значить і ефективність.

Безумовно, проводити теоретичні дослідження ризику податкової системи доцільно, виходячи із встановлених нами загальних підходів до формування категорії “ризик”. Оскільки ризик – це об’єктивно-суб’єктивна економічна категорія, що відбиває ступінь невдачі в досягненні цілей з урахуванням впливу контрольованих і неконтрольованих чинників за наявності прямих і зворотних зв’язків, то і проблеми ризику податкової системи повинні розглядатися й ураховуватися як при розробці стратегії, так і в процесі виконання оперативних завдань.

Враховуючи загальнонаукові підходи, сформовані фахівцями економічної теорії та філософії, можна сформулювати визначення поняття ризику податкової системи.

На нашу думку, для трактування сутності ризику податкової системи більш оправданий підхід класичної теорії. Пояснюється це тим, що імовірність відхилення від намічених цілей за неокласичною теорією передбачає можливість отримання як позитивних так і негативних результатів діяльності, а збільшення податкових надходжень в порівнянні з прогноною величиною і асоціація ризику з прибутком в сфері оподаткування є достатньо спірною. Крім того, некоректно говорити про ризик в ситуації можливого додаткового отримання прибутку без будь-яких негативних наслідків.

Разом з тим, у випадку податкового прогнозування будь-яке відхилення від прогнозу (позитивне чи негативне) розглядається як негативний результат [33, 77]. Тому ризик податкового прогнозування супроводжується можливістю виникнення як збитків так і прибутків. А отже, можна стверджувати, що підходи неокласичної теорії без припущень оправдані лише до трактування ризику податкового прогнозування.

Щодо підходів наукових теорій ризику і його взаємозв’язку з непевністю, то стосовно податкової системи вважаємо більш оправданим підхід неокласичної теорії. Ризик податкової системи не можна ототожнювати з непевністю, він існує тільки в тих ситуаціях непевності, які супроводжуються негативними

наслідками. Тобто непевність є лише базовим поняттям для визначення категорії “ризик” та його першопричиною.

Виникнення непевності у податковій системі зумовлюється, зокрема, тим, що:

- більшість процесів, пов’язаних з оподаткуванням принципово індетерміновані. Наприклад, важко абсолютно вичерпно передбачити зміну законодавчої бази, природнокліматичні умови, зміну кон’юнктури ринку та смаків споживачів, що можуть вплинути на формування податкової бази;
- податкова система потерпає від невизначеності наслідків постійного реформування і трансформації;
- існує висока ступінь конфліктності сучасного стану податкової системи;
- спостерігається зростання масштабу і кількості загроз та небезпек в даній сфері;
- існує організована непевність і асиметрія інформації, приховування частки інформації в умовах тінізації економіки, ухилення від оподаткування тощо.

Негативними наслідками такої непевності можуть бути не лише прямі втрати (збитки), тобто недопоступлення податкових платежів, а й непрямі, зокрема, недоотримана (втрачена) очікувана користь, якої очікують від реформування податкової системи.

Стосовно трактування неокласиками гносеологічних основ ризику як результату будь-якої діяльності, яку можна виміряти за допомогою методів теорії ймовірності і закону великих чисел, то такий підхід, на наш погляд, є оправданим для математики. Його можна підтвердити в математичній теорії дослідження операцій, в якій розрізняють задачі для прийняття рішень при наявності ризику і в умовах невизначеності. Тобто наявність чи відсутність точного значення ймовірності приводить до необхідності вирішення різних задач.

В податковій системі наявність ризиків, як правило, не ставиться в залежність від можливості розрахунку ймовірності їх виникнення. Часто зустрічаються ситуації, пов’язані з ризиком, при яких визначити ймовірність появи того чи

іншого наслідку неможливо. Зокрема, це може бути ситуація, коли існує можливість прийняття закону, який розширить базу оподаткування чи відмінить пільги стосовно певного податку, однак обчислити імовірність затвердження такого закону неможливо. В такому випадку, некоректно стверджувати, що у держави появляється не ризик, а ситуація непевності тому, що це значно звужує сферу його визначення.

Тому вважаємо, що для визначення ризику податкової системи варто виділити дві ситуації: імовірнісна – коли існує можливість розрахувати імовірність настання тієї чи іншої події, і ситуація невизначеності, при якій імовірність настання тієї чи іншої події визначити неможливо. З огляду на те, що ризик може існувати в обох зазначених ситуаціях, доцільно визначати його не як імовірність, а як можливість. При цьому ризик податкової системи проявляється тільки у тих ситуаціях імовірності і невизначеності, які супроводжуються негативними наслідками.

З огляду на вищезазначене приходимо до таких висновків та узагальнень.

1. Необхідно чітко розрізнати ризик податкової системи як економічну категорію та його кількісну міру. Вимірювання ризику та його кількісна оцінка звісно потрібні у податковій системі і вони повинні ґрунтуватися на загальнометодологічних положеннях теорії вимірювань. Однак, оцінка ризику податкової системи є лише однією компонентою, яка кількісно характеризує ступінь його окремих аспектів як об'єктивної категорії. Решта компонент враховують ставлення суб'єктів податкових правовідносин до невизначеності, конфлікту і, відповідно, до ризику. Тобто ризик податкової системи не залежить повністю від можливо-го розрахунку імовірності його виникнення, а лише тісно пов'язаний із імовірнісними процесами, що проходять в сфері оподаткування.

2. Ризик податкової системи як економічна категорія, відображає характерні особливості сприйняття суб'єктами податкових правовідносин об'єктивно наявних невизначеності й конфліктності, іманентних процесам управління, прийняття рішень в сфері оподаткування, вико-

нання податкового законодавства, що обтяжені можливими загрозами і невикористаними можливостями. З огляду на сказане, ризик податкової системи – це можливість настання втрат бюджету внаслідок неефективності побудови і функціонування податкової системи, тактики чи стратегії податкової діяльності, наявності правопорушень в сфері оподаткування, а також появи непевної події в даному середовищі.

Зазначена дефініція ризику податкової системи має свої переваги. По-перше, вона є універсальною, оскільки характеризує всі елементи податкової системи. По-друге, вона має свою динаміку, оскільки охоплює весь період часу з моменту побудови податкової системи до моменту її реформування. І по-третє, вона передбачає комплексний підхід до ситуації ризику, оскільки пов'язує всю сукупність результатів наявних альтернатив із відповідними можливостями.

3. Стосовно кількісної оцінки ступеня ризику податкової системи, то його вимірювальними властивостями повинні бути такі характеристики структури, стану та розвитку податкової системи і її зовнішнього середовища, котрі дадуть можливість віднайти та деталізувати за потенційно можливими наслідками майбутню траєкторію поведінки всіх суб'єктів податкових правовідносин. Виявлення таких властивостей є предметом якісного аналізу ризику податкової системи і ґрунтується на визначенні його чинників, що потребує розробки наукових підходів до ідентифікації видів та типів ризику податкової системи і є об'єктом подальших наших досліджень.

Література

1. Вітлінський В. В., Наконечний С. І., Шарпов О. Д. *Економічний ризик і методи його вимірювання: Підручник*. – К.: ІЗІН. – 1996. – 400 с.
2. Буянов В. П. *Рискология; управление рисками* / В. П. Буянов, К. А. Кирсанов, Л. А. Михайлов; Моск. акад. экономики и права. М.: Экзамен, 2002. – 383 с.
3. Клапків М. С. *Питання етимології економічного ризику // Фінанси України*. – 2001. – № 4. – С. 14–20.
4. Идельсон В. Р. *Страховое право (Курс лекций в С.-Петербургском политехническом институте*

- в 1907 году). – Москва: Издательский центр СО “АНКИЛ” 1992. – С. 37.
5. Осадець С. С. *Страховання: Підручник. – Вид-во 2-ге.* – К: КНЕУ 202. – 599 с.
6. Балабанов И. Т. *Риск-менеджмент.* – Москва: Финансы и статистика, 1996. – 192 с.
7. Габровски Радослав, Илиев Боян. *Корпоративен риск мениджмънт.* – Свищов: Академично издателство “Ценов”, 2000. – 279 с.
8. Клапків М. С. *Страховання фінансових ризиків: Монографія.* – Тернопіль: Економічна думка, Карт-бланш. – 2002. – 570 с.
9. Danhel Jaroslav. *Uloha kategorie nahodlosti v definici pojisteni // Pojistne rozpravy.* – 1989. – № 1. – S. 21 – 26.
10. Ehrenberg Viktor. *Versicherungsrecht. Tom 1. – Leipzig: 1893.* – S. 3.
11. Braess Paul. *Versicherung und Riziko.* – Wiesbaden: Betriebswirtschaftlicher Verlag dr. Th. Gabler, 1960. – 151 s.
12. Warkallo Witold. *Prawo i ryzyko – prewencja, represja i kompensacja w polityce przeciwszkodowej.* – Warszawa: PZUW, 1949. – S. 33.
13. Kovalewski Eugeniusz. *Ryzyko ubezpieczeniowe – podstawowe pojecia i terminologia // Prawo Asekuracyjne.* – 1996. – № 2. – S. 19.
14. Helten Elmar. *Die Erfassung und Messung des Risikos / Gabler Versicherungsencyklopadie. Band 2.* – Wiesbaden: Versicherungsbetriebslehre, 1984. – S. 130.
15. Ястремський О. *Основи теорії економічного ризику. Навч. пос. для студентів економічних спеціальностей ВНЗ.* – Київ: “АРТЕК”, 1997. – 235 с.
16. Willett A. N. *The economic Theory of Risk and insurance.* – Philadelphia: 1951. – P. 3–6.
17. Клименко С. М. *Обґрунтування господарських рішень та оцінка ризиків: Навч. посіб. / С. М. Клименко, О. С. Дуброва.* – К.: КНЕУ, 2005. – 252 с.
18. Grzybowski Waclaw. *Ryzyka innowacje i decyzje gospodarcze.* – Lublin: SVR, 1984. – 155 s.
19. Vostatek Jaroslav. *Risika a jejich vyznamnost v individualnim pojisteni // Pojistny obzor.* – 1984. – № 2. – S. 37–41.
20. Dyrbus Sylwia. *Rodzaje i funkcje rezerw tworzonych z tytulu ryzyk: Zeszyty naukowe Akademii Ekonomicznej im K. Adamskiego, № 118.* – Katowice: Akademia Ekonomiczna. – 1991. – S. 35 – 44.
21. Krzakiewicz Kazimierz. *Ryzyko w zarzadzaniu przedsiebiorstwem.* – Poznań: TNO I K, 1990. – 98 s.
22. Смит А. *Исследование о природе и причинах богатств народов.* – Книга первая. – Москва: Издание “Ось – 89”, 1997. – 256 с.
23. Штефанч Д. А., Вашків П. Г., Попіна С. Ю. *Підприємницький ризик: суть, оцінка та шляхи попередження.* – Тернопіль: СМП “Астон”, 1995. – 129 с.
24. Шахов В. В. *Введение в страхование.* – Москва: Финансы и статистика, 1992. – 192 с.
25. Гранатуров В. М. *Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения: Учеб. пособ.* – М.: Дело и сервис, 1999. – 112 с.
26. Грунин О. А., Грунин С. О. *Экономическая безопасность организации.* – СПб.: Питер, 2002. – 144 с.
27. Хохлов Н. В. *Управление риском.* – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – 192 с.
28. Егорова Е. Е. *Еще раз о сущности риска и системном подходе...//Управление риском.* – № 2. – 2002. – С. 9–12.
29. *Философский энциклопедический словарь / Под ред. Ильичева Л. Ф.* – М.: “Советская энциклопедия”, 1983 г. – С. 151.
30. Ожегов С. И. *“Словарь русского языка”.* – М., “Русский язык”, 1978 г., С. 662.
31. Балабанов И. Т. *Финансовый менеджмент: теория и практика: Учебник / Под ред. Е. С. Стояновой.* – М.: Перспектива, 2000. – 672 с.
32. Шапкин А. С. *Экономические и финансовые риски. Оценка, управление, портфель инвестиций.* – 3-е изд. – М.: “Дашков и Ко”, 2004. – 544 с.
33. Иванов Ю. Б., Карпова В. В., Карпов Л. Н. *Налоговое планирование: принципы, методы, инструментарий: Монография.* – Х: ИД “ИНЖЭК”, 2006. – 272 с.
34. Lange O. *Teoria programowania.* – Warszawa: PWN, 1977. – S. 255.
35. Minc B. *Współczesna ekonomia polityczna. Założenia, aksjomaty, twierdzenia.* – Warszawa: PWN, 1981. – S. 11.
36. Arrow Kenneth. *Esseje z teorii ryzyka.* – Warszawa: PWN, 1979. – 370 s.
37. Романов В. *Понятие рисков и их классификация // Финансовый бизнес.* – № 1. – 2001. – С. 40–43.